

ו. המלחמה הגדולה 1648-1666

37. ביהודאן קמיניץ קי

שני מאורעות היסטוריים השפיעו על שינוי מצבם של יהודי פולין. המאורע הראשון היחה התפרצות המרידה הגדולה בגבולותיה המזרחיים של המדינה, השני — התגלותו של "המשיח" שבתי צבי. המלחמה הגדולה הלמה את היהדות הפולנית ושברה אותה לתמיד. היהודים בפולין, שחיו עד עתה לבטח, לעומת שאר מקומות באירופה, הושלכו בבת-אחת ממשכנותיהם והחלו בורחים בבהלה. כבר בשנותיה הראשונות של אותה מלחמה גדולה נתמלאו הגיטאות אשר על הגדה השמאלית של הויסל, וכשפגע רעם המלחמה אף בגיטאות הללו, כאשר השוידים והפראנדנבורגים הביאו גם הנה רציחות ושריפות, פנו יהודי פולין ונדרו מערבה, והקהילות הדלות והקטנות שבמיקון, גיקם, אוסטריה ופראנדנבורג, ואפילו האמבורג, אמסטרדם, ומין שבצרפת מלאו מהם. פליטי פולין הביאו אהם לקהילות אשכנז את חכמת התלמוד ויסדו לה מרכז מחודש בקהילות הקדומות והחדשות שבמערב.

אכן, גם המאורע השני השפיע השפעה רבה על גורל היהדות המערבית. תבערת המלחמה וזעקתם של יהודי פולין הטילו בין יהודי אשכנז בהלה וחרדה ליום-המחרת; המוני מהגרים באו לשם חדשים לבקרים וחיפשו, אובדי-עצות, מחסה ועזרה. רק אלהים בלבד יכול היה להושיט להם את העזרה המבוקשת, ושליחו המשיח צריך היה למהר ולהופיע, כי מלאה כוס המרורים. והנה הגיעה לאותן הקהילות ידיעה, כי בתורקיה אמנם נתגלה המשיח והוא הולך, מעשה מלך, מקהילה לקהילה, מלווה תלמידים, נביאים ושליחים*. היתה השמחה בבתי היהודים. האמן האמינו בכוחו הגואל של שבתי צבי, אף ציפו, כי הנה ימהר ויקרא לאחיו אשר במערב, לעזוב את אירופה שאינה מסכירה להם פנים ולבוא אליו, כדי לחזור ולהקים את מלכות ישראל מלשעבר. בפולין האומללה, אשר כפעם בפעם באו עליה מלחמות חדשות, נודעה לשבתאות השפעה עצומה, שהתמידה עד חצי המאה הי"ח, והולידה "משיח" שני, את יעקב בן לייב פראנק.

על גבולותיה המזרחיים של מדינת פולין נתישבו קוזאקים, וביניהם — אכרים, שברחו מכפרים שונים, המאגנאטים הגדולים, שהיו בעלי לאטיפונדיות עצומות בסביבה זו, שאפו "להפוך לאכרים" גם את הקוזאקים, ואילו המדינה נהגה כלפי הבעיה הקוזאקית בלא תכנית. הפעולה הקולוניזטורית של הפריצים מושכת אל הספר המזרחי הרבה יהודים, המנהלים בעיירות את כל המסחר, והחוכרים בכפרים בתי-מזיגה, טחנות, מכסי דרכים וגשרים. במשך הזמן מחכירים בעלי-האחוזה ליהודים את כל הכנסותיהם, והקוזאק, הפורע מסים כבדים, אינו רואה לפניו אלא את היהודי-החוכר, או גם את מנהל האחוזה, האציל הזעיר. אף הקלירוס הקאתולי מבקש עבודה מיסיונארית בארץ זו, הסכיומאטית כולה; הישועים מנסים למשוך את הקוזאקים אל הדת הקאתולית, והקלירוס האוניטי משתדל לקנות את לבם לאונייה. הקוזאקים רואים כל אותם הנסיונות, אף חשים אותם על גבם. איבה משולשת ממלאה את נפשם: כלכלית, דתית ולאומית. ביחוד שנואים עליהם הישועים והיהודים. שנאה זו נגלית בנמר העממי המושר באוקראינה. המשורר האוקראיני קובל על כך, שהיהודים

באוקראינה ההללה את כל ארצות הקוזאקים חקרו.

אף נטלו מקס-מקסים:

מנוסע בקרון — מתצית הנחוב.

מרגלי ורגלית שלש אגורות מס לקחו.

מזקן עלוב

לקחו מרגלית וביצתים**

* התגלותו של שבתי צבי היחה כידוע בשנת תכ"ו (1665-1666), תחילתה בעזה ועיקרה באזמיר — קושטא — אדריאנופול. — על התנועה השבתאית בפולין יבוא להלן מאמר מיוחד מאת ג. שלום. ** תרגם אשר ברש. המערבת

והנה פורצות באוקראינה מוזמן לזמן מרידות ובאחת מהן (של פאולוק*) נרצחו ממזרח לדניפר שלוש מאות יהודים ונהרסו הרבה בתי-כנסיות. אך לא היה הדבר אלא ספלה, אשר השלטון והיהודים לא נתנו דעתם עליה, עד שהתרגשה הפורענות בשנת ת"ח.

התעמולה העזה בכפרים הניעה את המוני הקוזאקים, שהיו עד כה פאסיוויים; בכל מקום החלו מופיעים שליחים ומעוררים את המוני העם למרד, ובראשו מתיצב בּוֹהֶדָאן כְּמִילְנִיצְקִי, אציל פולני, ששימש קודם לכן לבלר בחיל המדינה הקוזאקי. מאימת הצבא הפולני, מתחבר כמילניצקי עם הטאטארים, אויביו הנצחיים של הקוזאק, ויחד אתם הוא עולה על מלכות פולין. עזה היתה המהלומה של המחנה הקוזאקי-הטאטארי המאוחד, הצבא הפולני לא עמד בפניה וליד קרסון נחל מפלה נוראה. הוכרזה התגייסות כללית, אולם הגייס החדש אף הוא לא עמד בפני התוקפים. כל האוכלוסים המקומיים — אכרים אוקראיניים — התחברו עתה אל הקוזאקים ומחנה עממי גדול יצא למלחמה על מלכות פולין. נורא היה גורל היהודים; נגדם פנתה כל המשטמה של האכר והקוזאק, למאות ולאלפים נפלו בדרכים, הרכוש היהודי קלה בעשן, נשים וילדים נרצחו או נלקחו בשבי.

אסונם של היהודים תואר בהרבה כרוניקות, אשר בעליהן היו הם עצמם בני אוקראינה וחזו מבשרם את חרב-הדמים ההידאמאקית. הטוב שבתיאורים הוא של נתן האנובר מזאסלאב, אשר עשה בעיר הזאת עד ה-25 ביולי 1648, דהיינו עד כיבוש פּוֹלְנֹוֹאָה. אחר-כך ברח, עם יהודים אחרים, מערבה, ולבסוף עזב את פולין, ביקר בפראג, ליוורנו, בא לניציצאה וכאן הדפיס, בשנת 1653, את הכרוניקה שלו: "יון מצולה". חיבורו של האנובר הוא מקור ראשון-במעלה להכרת דברי הימים ההם, הרבה היסטוריונים השתמשו בו, אף תורגם ללשונות שונות. אנו מכירים לפיו את מסע צבאו של כמילניצקי מתחילתו ועד להסכם (אבגוסט 1649). ביחוד היטיב האנובר לתאר את המאורעות, שארעו אותו עצמו או נתרחו בסמוך לו.

"והיהודים מצד זה הנהר גיפור (ממערב לדניפר) — מספר האנובר — שמעו אלו שני מאורעות רעים הנ"ל** ביום ראשון של חג השבועות ונסו כולם בחג השבועות, ולא חסו על כספם וזהבם וברחו להציל נפשם. כל גלילות ק"ק אוסטרך והקהילות השייכות להם, כגון הק"ק שְׁדֵה-לֶבֶן*** וק"ק פֶּבְלוֹבִיטְש, וק"ק טְשׁוֹדְנוֹב, וק"ק לּוֹבְרֶטוֹב וכל הקהילות הנמשכות אחריהן, ברחו קצת לק"ק פּוֹלְנֹוֹאָה וקצת לק"ק זְסֶלֶב וקצת לק"ק אוסטרא הביירה וקצת לק"ק קוֹסְנִיטְין, כי היו אלה מקומות תְּזֻקוֹת גדולות****. וכל גלילות ק"ק לבוב שהיו במדינות רוסיא והקהילות השייכות להן, כגון סביבות ק"ק נְמֶרוב, ברחו לק"ק נמרוב, וסביבות ק"ק טוֹלְטְשִׁין ברחו לק"ק טולטשין, וסביבות ק"ק באר. כגון ק"ק ויניצה וק"ק שְׂרִיגְרוֹד וק"ק קֶכְסִי עם הקהילות הסמוכות להן, ברחו כולן לק"ק באר. ומי שלא ברח או שלא יכול לברוח — דמו בראשו.

"והרבה ק"ק אחורי הנהר גיפור הקרובים אל החלל, כגון ק"ק פֶּרְנִיֶסְלֶב וק"ק צְרִישֶׁלְקָה וק"ק פְּרִיטְין וק"ק בּוֹרִישְׁפּוֹלִי וק"ק לִיֶבֶן וק"ק לוֹחִיץ ואגטיהן, שלא יכלו לברוח, נהרגו על קידוש השם במיתות משונות, קשות ומרות. קצתם — פשטו עורם מעליהם והכשר השליכו לכלבים, וקצתם — קיצצו ידיהם ורגליהם והשליכום על הדרך. — ושחטו ילדים בחיק אמותם, והרבה ילדים קרעו לקרעים כדגים, — וקצת ילדים תחבו בשפוד וצלואם אצל האש והביאום אל אמותם שיאכלו מהם, — והרבה לקחו הקדרים (הטאטארים) בשביה. — והבתולות והנשים היפות לקחו לשפחות ולאופות, וקצת — לנשים ופילגשים. כיוצא בזה עשו בכל המקומות אשר היו מגיעים שמה, וגם לעכורים (לגויים) שהיו מצדם פולין עשו כהנה, וביותר — להכמרים והגלחים.

"ויהי כשמוע הצורך חֶמֶל ימ"ש, שיהודים רבים נתאספו לק"ק נְמֶרוב ועמהם כסף וזהב לרוב, וגם ק"ק נמרוב בעצמה היתה מופלגת בעשירות, — שלח חמיל ימ"ש ראש אחד, צורך היהודים, על ק"ק הנ"ל, ועמו כשש מאות איש שולפי

* בשנת 1637. ** מפלת הפולנים ליד קורסון ומות המלך ולאדיסלאב. המערכת

*** כך קראו היהודים למקום שנקרא בפי הגויים Biała Cerkiew, כלומר כנסייה לבנה; היהודים לא ניחא היה להם שיהא השם כנסייה שגור בסייהם. באידיש אף קראו לעתים למקום בשם "שווארצע טומאה", כלומר "הטומאה השחורה".

**** מבצרים גדולים. חֻזְקָה — מבצר; תרגום מקסטונג בגרמנית. המערכת

חרב, וכתב לראשי אנשי העיר שיהיו בעזרם. ואנשי העיר הקדימו נעשה לנשמע לסייעם בכל כוחם, לא מפני אהבתם אלא מפני שנאת היהודים. והיה ביום ד' כ' סיון באו הקוזאקין סמוך לעיר נמרוב, ויראו היהודים את החייל למרחוק ויחרד לבם, אבל לא היו יודעין אם הם מעם פולין או מעם קוזאקין. אף-על-פי-כן הלכו כל היהודים עם נשיהם וטפם וכסף וזהב שלהם אל המבצר וסגרו המבצר בדלתים ובריחים להלחם כנגדם. מה עשו הרשעים הקוזאקין? עשו להם דגלים כמו שיש לעם פולין, כי לא יש היקר אחר בין עם פולין לקוזאקין רק בדגליהם. ואנשי העיר היו יודעין מן זל הערמה והיו קוראים אל היהודים שבמבצר: פתחו השער כי זה החייל מעם פולין, שבאו לעזור אתכם מיד אויביכם, אם יבואו. והיהודים שעל החומה עומדים, היו רואים בדגליהם שהם כדגלי עם פולין והיו סבורים שאמת דיברו להם אנשי העיר, מיד פתחו להם השער. כיון שפתחו השער, נכנסו הקוזאקין וחרבם שלופה בידם, ואנשי העיר בחרבות וברמחים ובאתים, וקצתם הלכו במקלות, והרגו ביהודים הרג רב. ונשים ובתולות עינו כרצונם. וקצת נשים ובתולות היו קופצות לברכת המים הסמוכה למבצר, שלא יטמאו אותן הערלים, וטבעו במים. וגם הרבה אנשים שהיו יכולים לשוט (לשחות), קפצו לתוך המים ושוטטים בו, והיו סבורים שיינצלו מן ההריגה, והיו היוונים שוטטים אחריהם בחרבותיהם ובאתיהם, והורגים אותם במים. וקצתם היו מורים בקנייה-שריפה לתוך המים והרגום, עד שנתאדמו המים מדם הרוגים.

הטבח בנמרוב, טולטשין וכו' עורר בהלה בין היהודים וכן גם בין האצילים. כנופיות השוד של כמיילניצקי נעו קדימה ומשלא נתקלו בשום מקום בהתנגדות, רצחו והרגו יהודים, אצילים וכמרים. היהודים, לא היה להם היכן להיחבא, כי העירוניים והאכרים התייצבו כולם בגלוי לימין הקוזאקים. אמנם הדוכס וישניוץקי יצא לאוקראינה, אך בינתים שמו הקוזאקים מצור על פולנוואה וכל רגע עלולה היתה ליפול בידיהם. ישמענו בק"ק זסלב — כותב נתן האנובר — שהקדרים והיוונים מצרים (צרים) לק"ק פולנוואה, כי בכל יום שלחנו שלוחים לק"ק פולנוואה. וביום ג' הניל* לא היה יכול השליח לקרוב אל העיר, מפני האויבים המצרים. ובא אלינו השליח ביום ד' ואמר לנו הבשורה הרעה, שהאויבים מצרים לק"ק פולנוואה. וק"ק זסלב רק שש פרסאות מק"ק פולנוואה. וברחנו ביום ה' הניל, מי שהיה יכול לברוח, והנחנו בתים שלנו מלאים כל טוב: בסחורה ובספרים ובשאר דברים טובים, ולא חסנו על ממוננו, רק להציל נפשנו ונפש בנינו ובנותינו. וברחו קצת לק"ק אוסטרא הבירה, שהיתה מטרופולין במדינת רוסיא והיא עיר גדולה לאלהים, של חכמים וסופרים, וחורה וגדולה היו במקום אחד. ואני עם בני ביתי וחונתי כהיר אברהם מק"ק זסלב עם בני ביתו ובני משפחתו ברחנו לק"ק מוריטש, הסמוכה לק"ק אוסטרא הבירה תחום שבת**.

והיו יושבים בק"ק אוסטרא ובק"ק מוריטש הסמוכה לה יותר מעשרת אלפים בעלי-בתים, וכל אחד עם בני ביתו. והיו רוצים לישוב שם בשבת חזון*** ובתוך כך יידע הדבר מהמעמד של פולנוואה, איך יפול דבר. והיה כאשר באנו בערב שבת לעת הצהרים בק"ק מוריטש ובא המגיד אלינו ואמר לנו שהדוכס של ק"ק זסלב, שר-הצבא דומינק, יבוא ביום זה עם חייל גדול וילך לקראת הדוכס וישניוץקי לעזור לק"ק פולנוואה. מן הצוררים המצרים אותם. והיה כן. ויבוא הדוכס ועמו אלף גבורי-חיל, וגם עמו הגבור-חיל וישניוץקי ושמו לששש, ושאר חילו הולכים אחריו, והיתה לנו שמחה גדולה ואמרנו, בודאי אחר שבת חזון נחזור לבתינו. — והיה בחצי הלילה, שר-הצבא הדוכס דומינק נסע לאחוריו בזה השער שבא מן פולין, כי היה מתירא לילך בדרך-המלך לק"ק קוסנטיין, דרך ק"ק זסלב, כי שם היו הקדרים והיוונים עם רב והוא היה מתי מספר, וסבב הדרך והלך לק"ק קרמניץ, ט' פרסאות דרך היערות, והמתין שם עד שיבואו עוד עם של פולין וילך משם לק"ק קוסנטיין, אבל המון העם היו סבורים, ששר-הצבא ברח למדינת פולין, אמרו כולם: אם בארזים נפלה שלקבת מה יעשו אזובי הקיר, אם שר-הצבא ברח, אנו מה נעשה? הכריזו הפרנסים בק"ק אוסטרא הבירה, למען היחוד, שלא יישאר שום יהודי בקהילה וכן בק"ק מוריטש, כי השונא לא היה רחוק מאתנו רק ב' פרסאות וגם לא היינו בטוחים מאנשי המקומות****, שהיו כולם יוונים, שלא יפגעו הם בעצמם בנו, וכל העם נסו לקולם: מי שהיו לו טוס ועגלה, נסע

* א' בחודש אב ת"ח = 20 ביולי 1648. ** אלפיים אמה = 1120.37 מטר.

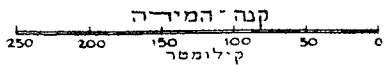
*** יום השבת שלפני תשעה באב, שמפסירים בו בפרק א' של ישעיהו המתחיל: "חזון ישעיהו".

**** מתושבי השכונות הגוצריות. "מקום" בני היהודים בני הדורות ההם — "העיר" הגוצרית, בניגוד ל"רוב" היהודי. המערכת

מפת יון מצולה

ערוכה בידי ישראל היילפרין

- גבולות פולין וליטא
- ⋯ גבולות הוויודויות
- ~ נהרות

כל הזכויות שמורות

בסוס ועגלה, ומי שלא היה לו סוס ועגלה, אף-על-פי שהיה לו ממון לקנות סוס ועגלה, לא היה ממתין לקנות ולקח אשתו ובניו בידו ונס ברגליו והשליך כל אשר לו בביתו. וגם מי שהיה לו סוס ועגלה והיה לו משא כבד של סחורה או ספרים או שאר מטלטלים, השליך מן העגלה במלון ונתן לבעל-אושפיו, כדי שיוכל לנוס בקל. והיו הולכים באותה שבת תוון שלוש שורות סוסים ועגלות זה אצל זה ברובח. ועל שבע פרסאות מקיץ אוסטרא עד קיץ דובנא-הגדולה באורך היו הולכים סוסים ועגלות סמוכים זה אחר זה.

ובשתי שעות, ביום השבת תוון הנזכר, רצו אחרינו שלושה רוכבי סוסים—אחד יהודי ושמו רבי משה צורף מקיץ אוסטרא ושני שרים עמו—ואמרו לנו: למה אתם הולכים כל-כך לאט, הנה השונאים גם הם אחרינו ועתה הם בקיץ מוריטש, ואנחנו בקשי נמלטנו מהם. מיד היתה כל-כך בהלה ועת-צרה לאחינו בית ישראל אשר אין כמוה, וכל אחד זרק מן העגלה שלו כלי כסף וזהב, שמלות, ספרים, כרים וכסתות, כדי שיוכל לברוח מהרה להציל נפשות שלו. והיה מושלך על השדה כסף וזהב ושמלות, ולא היה שום יהודי שיקח אותם. באותה פעם נתקיימה בנו התנחלה: פִּסְפָּס וְזָהָבם בַּחוּץ יִשְׁלִיכוּ בְּרֵאשִׁית כָּל חוּצוֹת, וקצת השליכו הכל, סוס ועגלה עם כל אשר לו, ועם אשתו ובניו ברח לנפשו ביערות. והרבה נשים ואנשים, שהוליכו בניהם בידיהם, כשבאה הצעקה הזאת, השליכו בניהם מידיהם וברחו לנפשם ביערות ובבורות. הבריחה המבישה של הגייס הכללי מאצל פִּילֶאָוִיץ, אשר פתחה לפני כמיילניצקי את הדרך מערבה וצפונה, נעשתה ליהודים הרת אסונות ממש. מי שיכול, ברח לבאר, לקאמיניץ-דודוליא, לברוד, ללבוב, לבוטשאטש; אף לזאמושטש ולובלין וכן לפֶרְמֶסלא, ריישא וקראקא הגיעו פליטים; קצתם מצאו מקלט בארץ ואלאכיה הסמוכה. על גבול וולין נחלק מחנהו של כמיילניצקי לשנים, המחנה האחד נע מערבה: ללבוב; השני צפונה: לליטא. חושבי פֶּרְיֶסק, פִּינְסֶק ווֹלְדֶאָנָא עזבו את מושבותיהם והתחילו בורחים להורודנא ולוילנא. מי שלא ברח, נספה במקום. אחרים נספו בדרכים מקרה ומחסור. ביחוד סבלו יהודי פִּינְסֶק, אשר מחנות הקוזאקים חדרו לתוכה, בגלל בגידת העירוניים.

בלבוב התכוננו בהריצות להגנה. אצילי רוסיא, שנתכנסו לסימיק בעיר וִישְׁנֶא (Sadowa Wisznia), הטילו על עצמם ועל העיר מס מיוחד ומשכו למלאכת ההגנה את כל התושבים, אף את היהודים. השמשים של קהילת לבוב שאלו מבית-הנשק העירוני מאתים רובים, והנוצר התאמן בהכמת המלחמה, התקין סוללות ותיקן את המגדלים. מדורות היו בלבוב שתי קהילות, אחת בתוך העיר, והשניה בפרבר הקראקאי. בקהילה השניה מצאו הרבה פליטים מקום-מקלט. אכן, משנראו מרחוק כנופיות כמיילניצקי, נמלטו יהודי הפרבר העירי, כי ראו להשאר מחוץ לחומות, ואילו השכונה היהודית בעיר צרה היתה מהכיל את הבאים, ועל-אף הסגריר של אוקטובר היו מוטלים בדרכים, בחצרות, בשערים, ללא קורת-רג לראשם. עד-מהרה נתקרב האויב אל חומות העיר. ראש העיר החליט לשרוף את הפרבר, כדי למנוע מן האויב מחסה בתוכו. הוצתו בתי העץ ובכת-אחת פרצה בחשכת הלילה מכל העברים להבה בהירה, בער הפרבר ואימה מילאה את לבות תושביו, שנמלטו העירה. כל רכושם היה בן-רגע למאכולת אש. אכן, המטרה הצבאית הושגה: האויב נסוג מן החומות וביקש מחסה לעצמו בכפרים מרוחקים ובבקעות שמחוץ לעיר.

הקוזאקים דעתם לא היתה נוחה מן המצור הממושך, וגם בעיר נתנו רעב ותחלואים אותותיהם. בשכונה היהודית פרצה מגפה, שעלולה היתה כל רגע לעבור ולהתפשט בעיר. בעשרה באוקטובר הפסיק כמיילניצקי את האש ושיגר מכתב אל העירייה, בו דרש הסגרת כל היהודים עם נשיהם, טפם ורכושם. הגיטו נרעד כולו, כי לא ידעו היהודים איך תנהג העיר. מנהיגי הקהל השתדלו להניע את העירייה לתשובה שלילית. ואמנם השיבה עיריית לבוב, כי את היהודים אין היא יכולה להסגיר, משני טעמים: ראשית, הואיל והם אינם נתיני העיר, כִּי־אם נתיני המלך והמדינה; שנית, הואיל והם נושאים יחד אתנו בכל ההוצאות והתלאות ומוכנים יחד אתנו לחיות ולמעננו למות. משראה כמיילניצקי כי מבוקשו לא יינתן לו, דרש לשלוח אליו אנשים לשם משא ומתן על כופר. העיר שלחה משלחת, שהיתה מורכבת מקאטולים (כלומר פולנים), אוקראינים, ארמנים ויהודים. את היהודים ייצג שתדלן הקהל שמעון, שסבל הרבה השפלות במחנה הקוזאקים. כמיילניצקי דרש דמי-כופר כה מרובים, שהעיר לא יכלה לעמוד בהם. לבסוף נתרצה לקבל 60,000 זהובים אדומים. מקצת הסכום הוצרכו היהודים לשלם, אולם הגיטו היה חרב ומוחרב, עד שלא יכלו לאסוף בתוכו את הכסף הדרוש, אף כי לצורך הכופר ניתנו חפצי הכסף ומעשי הרקמה היקרים של בתי-הכנסת, וקניניהן של חברות הצדקה.

שנה תמימה נמשך אחר־כך דין־ודברים בין העירייה לבין היהודים בענין הכופר, עד שנעשה, בשנת 1649, הסכם, אשר לפיו נתחייבו היהודים לשלם 80,000 זהובים פולנים.

מלבב פנה כמיילניצקי לזולקא, נטל כופר והתקדם הלאה צפונה, על־מנת לכבוש את זאמושטש. משנודע בלובלין, כי צבאות האויב מקיפים את זאמושטש, קמה שם בהלה שאין לתארה. היהודים העשירים ארזו כל שיכלו ופנו לעבר הניסל ויחנו בקורוב. בעיר נשארו דלת העם ופליטים מולין. בינתיים נודע לכמיילניצקי, במחנהו שליד זאמושטש, כי יאן־קאזימר נבחר למלך, אף באו אליו שליחים מאת המלך החדש ודרשו ממנו לשוב לאוקראינה, לשם יבואו אליו באי־כוח המדינה לשם משא ומתן. כמיילניצקי נענה לדרישה, פירק את מחנהו ופנה מזרחה. לובלין וזאמושטש נשמו לרווחתה, אולם הערים שדרךן חזר הרגישו עוד הפעם את נחת נשקו.

38. מוסקוויטים ושונידים

ההסכם עם כמיילניצקי לא יצא אל הפועל; מדי שנה בשנה חזר ופלש עם צבאי, שדר והצית, ומזמן לזמן ניסה להתפשר. בינתיים הוכרחה המדינה להתגונן, הכריזו על התגייסות כללית והשתדלו להעלות את מסי הרכוש והדם. אף את היהודים קָתמו להגנה, והאצילים שיבחו אותם מאוד על עוד־רוחם ופאטריוטיזם. בבקשתם מאת המלך לפטור כמה ערים מאיסכון צבא, מבקשים אצילי רוסיא, שנחכנסו בווישניא, "שלכך יהיו שייכים גם יהודי לבוב, שנשארו בכל העולים שווה בשווה וראוי אסוף שיהיו פטורים מעמידת דגלים". "מן הדין שנסייע בידי כל סובל, הפונה אלינו בבקשת עזרה, ומכיון שראינו את התלאה שמצאה בעת הזאת את יהודי לבוב, שנתנו סכומים ניכרים לצרכי הכופר, צריכים האדונים שליחינו* להשתדל אצל המלך, שיפטרו גם את היהודים ממש הגולגולת וכן משאר מסים, במשך שלוש שנים". בלא קשר לתשבחות הללו, צורפו גם האוכלוסים היהודים "לשמירה ולמה ששייך להגנה", ובשנת 1653 חויבו כל יהודי רוסיא ליתן מכל עשרה בתים רגלי אחד על תחמשתו. נוסף לכך, כאילו לשם האחדת ההגנה, הוטלה עליהם למשך המלחמה מרותן המשפטית של העיריות, אף נאסר עליהם לעזוב את הערים.

אכן הוראות אלה, השפעתן לא היתה מרובה. כל התקפה של כמיילניצקי טרדה אל הערים הבצורות ואל מבצריהם הקטנים של המאגנאטים מאות ואלפים מיהודי הסביבה, וכן גרמה לבריחת האוכלוסים היהודים מאותן הערים מערבה ומערב־צפונה. רבים חשו להם מפלט ביחוד בקראקא ובערי הסביבה. כגון דואלשיץ, אלקוש, פינקטשב, וכן בפולין־גדול, דהיינו בפוזנא, ליסא, קאליש וכדו'. כל היהדות הפולנית נדחקה לרצועה צרה, שבין הניסל והגבול הגרמני, הוא המקום אשר בו מצאו מקלט, בעת מלחמת שלושים השנה, גם אוכלוסי גרמניה המזרחית. קול בכיה ותאניה נשמע בבתי־התפילה ובבתי־החיים ומלות ה"קדיש" הדהדו תחת הכיפות הכבדות של בתי־הכנסת העתיקים.

אולם לא כל הפליטים נעצרו על גבול המדינה הפולנית, רבים הרחיקו לכת ומילאו את קהילות ישראל במיהרן ובאשכנז. כמה מן האנשים האלה רשמו את הצרות שבאו עליהם בכרוניקאות, או גם נתנו להן בטוי בסליחות ובקינות. הרב של פוזנא, ר' שבת־שפטיל הלוי הורוויץ, חיבר שיר־קינה, ור' נתן האנובר, הזכור לעיל, ברח והגיע עד לויניציאה וכאן הדפיס את הכרוניקה שלו. בוורמֶנא ציווה הרב ר' שמשון בר' אברהם־שמואל לרשום בספר־הזכרון את שמותיהם של רבני פולין שנרצחו, והרב של קראקא ר' יום־טוב־ליפמאן הֶלֶר חיבר אף הוא קינה על הגזירות. ר' שבת־י כוהן (הש"ך) ברח מוויילנא לקראקא וכאן הוציא קול־קורא אל היהודים בכל העולם, בו תיאר את סבלות אחיו וביקש לעזור להם.

כמה רבנים עוד הרחיקו לברוח מערבה. אחד מהם, ר' משה הכוהן מנארול, חש לו מפלט במיץ שבצרפת, מקום שנתמנה לרב. כאן פרסם את "בקשתו" האבלה, והרי בתים אחדים ממנה:

פולין העדינה הקדומה לתורה ולתעודה, למיום סור אפריים מעל יהודה, תתום תורה בלמודה, ועתה גולה וסורה, שכולה וגלמודה.

איה מעון אריות חכמי הישיבות, איה בית-נדיב יקום על נדיבות, איה סופר איה שוקל גודר גדר קשוב נתיבות, איה אלהי המשפט בין דם לדם ודברי ריבות.

חוסה יי על עמך ואל תמננו בידי אכזרים, לבוש בגדי נקם ונפש חללים מצוירים, אשר הערו למנת נפשם זכחים שלמים ליי פרים, קהלות הקדש פאיש אהד חברים, נשמתם צרורה בצרור החיים אשר שם יקננו צפרים, פרי עץ הדר כפות המרים, בקלקת מחוקק ספון בהר העברים.

עורה כימי קדם חדשים לבקרים, קני יי יחליפו כח יעלו אבר פנשרים, אז תחפץ זבחי צדק עולה וקליל, אז יעלו על מזבחך פרים. היהודים במערבה של פולין עשו הכל, כדי לעמוד לאחיהם מן המזרח בשעת דחקם. כסבורים היו כולם, שהנה לפחות לא תגיע הרעה. לא שיערו, כי רק עכשיו מתחילה הפורענות, אף כי היו "אותות וסימנים" לכך. ביולי 1654 לקחה החמה והדמיון המגורה ראה סימן רע בדבר. ר' יעקב בר' יחזקאל מזלאטווי מספר, שהוא עצמו שמע באזניו וכן "שמעו וראו כולם" — מתים מייללים ברחובות ובשוקים ובבתי-כנסיות ומודיעים מגזירות רעות, וקטנים מתים היו יושבים תחת ארון-הקודש והיו מייללים והיו עוטפין ידיהם על ראשיהם. הדמיון המבוהל ביקש לראות אף את שנת הפורענות חרותה על מצהיהם של אנשים שונים. בסתיו אותה שנה פרצה מגפה בפולין-גדול. אנשים ברחו מערים וכפרים והתחבאו ביערות, אולם המגפה הלכה אחריהם והפילה חללים לרוב, בלא רחמים. למרבה הרעה התחילו מעלילים על יהודי פולין-גדול עלילות-דם, ועדה לא אחת נטשה, בידעה את הצפוי לה, את כל הרכוש וברחה אל מעבר לגבול. ר' יעקב בר' נפתלי מגניזון הלך, לשם הצלת אחיו בני עמו, לרומא, כדי לבקש עזרה מאת האפיפיור. אך בין כה וכה מת, לדאבון הלב, אינוקנטיוס העשירי, ועד שבחרו ממלא מקומו, כבר לא היה לשם מה לשוב אל פולין-גדול, כי תבערת מלחמה חדשה התפשטה על פני המדינה האומללה. כמיילניצקי קיבל עליו את מרותה של מוסקנא, והצאר אלקסיי מיכאילוביטש עלה בשלושה גייסות על פולין וכבש את חלקה המזרחי כולו. השוידים לא החמיצו את שעת-הכושר ופלטו גם הם לפולניה. חילות המלכות נכנעו להם מהר מאוד, וקארל-גוסטאף כבש את כל מערב המדינה. מלך פולין, יאן-קאזימר, נאלץ לחפש לו מפלט מעבר לגבולותיה.

במדינת מוסקנא לא היו יהודים בנמצא מזה מאות בשנים, כל נסיון להגר לשם סוכל באבו על-ידי הצארים. בערים על הספר המזרחי של פולין, כגון פולוצק, סמולנסק, ויטבסק וכיוצא באלה, לא נתישבו יהודים אלא לאחר שעברו ליד הפולנים, הקהילות היהודיות הצעירות התפתחו כאן, על-אף התנגדותם של העירונים הרוסים. הגדולה שבהן קמה בסמולנסק, ששכנה על הגבול ממש והיתה מקום-חליפין לסחורות המזרח והמערב.

כשהגיע הצאר אל סמולנסק, שלחו אליו מיד בני ערים שונות משלחות והציעו לו תנאי כניעה. הם דרשו אבטונומיה עירונית וגירוש היהודים. אלקסיי נענה לכך בהפך-לב ועד-מהרה השתלט על הערים שהוסגרו על-ידי תושביהן. האצילים הוגלו לרוסיה כבני-תערובות, והיהודים, שסירבו להמיר את דתם, הושמו בבתי-עץ והועלו באש יחד עם הנשים והטף. מאצל סמולנסק פנה הצבא הרוסי ועלה על מוהילב אשר עם הדניפר. הגנרל פוקלונסקי לכד מהר את העיר והבטיח לעירונים, כי גרש יגרש את כל היהודים. זמן ממושך דחה את קיום הבטחתו, ורק בשנת 1655, כשהגיע ידיעה, כי ראדזיוויל עולה בראש צבא פולני, על מוהילב, הכניס פוקלונסקי את צבאותיו לתוך העיר ואת היהודים גירש אל מחוץ לחומותיה. שם התקיפום החיילים המוסקוויטים והגירום לפי חרב. לזכר הפורענות הזאת נקבעה תענית בכ' תשרי. חלק אחר של הצבא הרוסי, בפיקודו של שרמטוב, עלה על ויטבסק, שסירבה להיכנע. היהודים, בידעם את הצפוי להם, עזרו, במשך ארבע-עשרה שבועות, בהגנת העיר, אך העיר נלכדה. היהודים הובלו משם וסוגרו תחילה במצודת נובוגרוד, אחר-כך הוגלו, בימות קרה וכפור, לפסקוב וקאזאן. רובם נספו. את שארית הפליטה פדתה מלכות פולין, אחר הסכם אנדרשוב משנת 1667.

לאחר שכבש את חבלי הספר, עלה הצאר, דרך ויטבסק ומינסק, על וילנא. היהודים סבלו נוראות, המוסקוויטים לא ידעו רחמים כלפיהם, הרגו בהם לאלפים, בלי הבדל גיל ומין. עד-הראיה ר' משה רבקה [ואחרים] מתארים את הימים האומללים ההם בזה הלשון: צבאות הקוזאקים והמוסקוויטים פשטו על פני כל מדינת ליטא, כבשו את ויטבסק, פולוצק, מינסק והחריבו אותן. הקוזאקים הרגו ביהודים הרג רב ואת אשר השאירו בחיים בזוו. בהגיע החייל הנורא הזה לשערי

וילנא, ברח הווייוודא ראדיוויל עם חילו מן העיר ועמהם רבים מתושביה. האויב שלח את העיר באש ואגב כך נספו כעשרים וחמשה אלף נפש. ביום ד' כ"ג תמוז שנת תט"ו (1655) נמלטו על נפשם ויצאו מן העיר כמעט כל הקהל כאחד. קצתם ברחו על-גבי עגלות וסוסים, אחרים ברגל ויבניהם הקטנים על כתפיהם. קול בכי האומללים נשמע למרחוק. המסכנים ברחו אל גבול פרייסן, או גם צפונה, אך על דרכם נפלו בידי הבראנדנבורגים או בידי השניידים, שפלו אותה שעה לליטא. לא רבים הצליחו להגיע לקלייפדה ולהפליג באניות לאמסטרדאם ולהאמבורג, שקיבלו אותם בלבביות. הגייס הדרומי התחבר עם כמילנצקי ועלה, בדרך ישר, על לבוב. ושוב בערו על דרכו ערים וכפרים, ולבוב עצמה התכוננה להגנה עד הסוף. פריסטוף גרוניצקי, מפקד העיר, ציווה גם הפעם לשרוף את הפרבר ולכרות את הכרמים והגנים. ב-25 בספטמבר 1655 הופיעו ליד לבוב הפלוגות הראשונות של האויב, ובסופו של החודש כבר סגרו צבאות הקוזאקים והמוסקוויטים על העיר מסביב. לאחר זמן מסוים התחיל משא ומתן של שלום. הגנרל המוסקוויטי בוטורלין התנה תנאים, ואחד מהם—הסגרת היהודים, עם נשיהם וטפם וכל רכושם. אולם גם הפעם לא הסגירה לבוב את תושביה היהודים, אלא התחייבה לשלם דמי-כופר מרובים והיהודים השתתפו בכך במידה ניכרת.

בעוד המשא ומתן נמשך, נודע בלבוב, כי לובלין נפלה בידי המוסקוויטים, ועדמהרה אמנם נתאשר הדבר. החלק המרכזי של הגייס המוסקוויטי, בפקודו של ויהובסקי, התקדם צפונה ופנה מכאן מערבה, כשהוא משדד ומבעיר על דרכו. אחד מאנשי-פקודתו של ויהובסקי, פטר איוואנוביטש, התקרב ללובלין ומיד דרש מן העיר להיכנע לצאר. העירוניים הסכימו לכך, באין מוצא, ונשבעו לו שבועת אמונים. אחר-כך דרש פטר איוואנוביטש מאת העיריה דמי-פדיון עצומים בסחורות ובכסף, וכן הסגרת כל היהודים. לובלין הסגירה את תושביה היהודים. "היה זה מראה נורא—כותב בעל-כרוניקה עלום-שם, בן-הדור—כשהוציאו את היהודים, זקנים וצעירים, בחזקה מבתיהם אשר בשכונה היהודית ואף מבתי הנוצרים אשר בהם חשו להם מפלט והובילו אותם למחנה האויב, אולם אחר-כך הגיחו אותם בחיים".

אור ל-17 באוקטובר שלחו המוסקוויטים אש בעיר היהודית שמסביב למבצר והיא בערה ששה ימים. מי שברח—נרצח, או נמכר לעבדות בלא מחיר; בעד פרוטות, בעד זוג מגפיים, בעד חבילת סֶבֶק, בפורענות זו נספו במפולת הבתים עד אלפיים יהודים, והמוסקוויטים הוציאו מן השכונה הנוצרת שש מאות סוסים, חמשים כרכרות, עשרים עגלות, אצל הרופא היהודי, ד"ר דניאל, לקחו זהב וכסף כדי מאה אלף זהובים ומעלה".

בעת שהמוסקוויטים פלשו למדינה, פרצו לתוכה גם השניידים וב-29 ביולי 1655 כבר היו בפוזנא. למימים קדומים היתה אסורה על היהודים הישיבה בחצי-האי הסקאנדינאווי, לא יפלא אפוא, שהשניידים התייחסו אליהם באיבה, רדפו ורצחו אותם על כל צעד ושעל. ר' שמואל-פיביש בר' נתן-פיטל מווינא מספר, בכרוניקה שלו, על בואם של השניידים לפולין כדברים האלה: "בראשונה בא מלך שניידן לקהילה הקדושה פוזנא עיר ואם בישראל. ושם שני אלפים בעלי-בתים ועשה גמילות חסדים עם היהודים, אבל רובם מתו ברעב ובכבד ולא נשארו מהם כ־אם שלוש מאות. ומשם הלך וכבש את קרוטושין. ושם היו ארבע מאות בעלי-בתים ולא נשארו מהם כ־אם חמשים בעלי-בתים, שהשאר מתו ברעב ובחרב. ומשם הלך לקהילה קדושה ליסא ושם היו ארבע מאות בעלי-בתים עשירים מאוד, ונחרב הכל ולא נשארו כ־אם מאה בעלי-בתים וברחו לארץ אשכנז". השניידים לכדו את פולין-גדול ועלו על וארשא, ומכאן על קראקא. בצוזמיר על גהר ניסל עמד בפניהם קומץ אצילים ואליהם התחברו כמה מאות צעירים יהודים. עדמהרה פרצו השניידים את הסכר הזה והתנגדות הצעירים עלתה בחייה של כל עדת ישראל בצוזמיר ובדזיקוב (טארנובן-ג). כל היהודים הוגרו לפי הרב, בתיים הוחרבו ואף המצבות בבית-העלמין נותצו ופוררו. עתה התקדמו השניידים במעלה הנהר סאן אל פרמקלא לכבשה, ומכאן, לאורך הניקל, אל קראקא. כרוניקה בת-הזמן Teatrum Europeum (כרך ז', ע' 920-935) מספרת, כי שר-גדוד יהודי ניצח על ההגנה של פרמסלא. אך העיר לא החזיקה מעמד זמן רב וכל הגייס השנידי עלה על קראקא.

לשמע הידיעה על כך, קמה בקוזמיר בהלה שאין לתארה. הביצורים של קוזמיר היו לקויים, בתי היהודים הגיעו עד לחומה, ובתוך החומות היו חורים ותעלות. היהודים הבינו, כי ההגנה אינה בגדר האפשר והחלו מעבירים את סחורותיהם לחנויות ולמרתפים בקראקא. אחרים לא סמכו אף על חומותיה של קראקא, וברחו למיהרן ולשליזיה. ב-26 בספטמבר 1655 כבר לכדו השניידים את קוזמיר, פשטו על פני העיר והחלו שודדים ורוצחים. המשיסה נמשכה

שלושה ימים, כל העיר היהודית נחרבה לחלוטין, בתי-הכנסת נשדדו, בבתים הפרטיים נפרצו סורגים, נותצו תנורים, נשברו ארונות. על קראקא הגן בעוז סָספּאן טשאַרְנִיץקי, וכשראה, כי לא יעמוד בכך, ניאות לעזוב את העיר דרך-כבוד. התלו ימי הכיבוש השנידי. נציב של קראקא היה תחילה ויטנברג ואחריו ויך. ראש העיר, אנשי המועצה, הקלירוס, כולם היו עפר תחת כפות רגליו של הנציב ומילאו את חפץ-לבו כהרף-עין. גם היהודים לא יכלו להיבדל מהלך-הרוח הכללי ושרתו אף הם את השנידים, אולם מעבר לחומותיה של קראקא היו מסיחים בשרות ובהסברת-הפנים כלפי השנידים מצד האריאנים והיהודים בלבד. במשך שנות המלחמה הרבות נשכחו העינויים שנתענו היהודים באוקראינה ובחבלים המזרחיים של המדינה; איוו תעמולה מכוונת הפיצה על פני כל הארץ מעשיות על בגידת היהודים, והכל האמינו בכך, בחפשם, כרגיל, את האשם בפורענות.

יאן-קאזימר חזר לפולין ונדר, כידוע, בכנסיה הקתדראלית של לבוב, להקל, כשיבוא השלום, את עולם של האכרים. למסעו היה, במידה מסוימת, אופי דתי. הקונפדראציה של טישוין נועדה להגן על המדינה ועל הקאתוליות, לא ייפלא אפוא, שהבדיות על בגידת היהודים מצאו להם יותר ויותר אזנים קשובות ואף המלך האמין בהן. הקונפדראציה של טישוין מסרה את הגנת המדינה לידי הקסמאן טשאַרְנִיץקי. שרצבא אמיץ זה מיהר ואסף את סיוורי חילו ועלה על קראקא. העיר נכנעה, טשאַרְנִיץקי והגנראל האוסטרי האצפֶלד נכנסו לתוכה כמנצחים, הצבא השנידי, במלוא תחמשתו, יצא דרך השער האחר. עז-מהרה בא גם המלך יאן-קאזימר לעיר שָׁה הוכתר למלך. בעברו על דרכו את השכונה היהודית, ראה את החורבן הנורא: בתים בלא גגות, שירי מעשנות, מפולת של בתי-כנסיות, וביניהם, כצללים, יהודים משוטטים. אולם התמונה לא נגעה אל לבו של השליט והוא מיהר לקראקא, כדי לקבל כאן משלחת של עירונים ואצילים; משלחת יהודית לא קיבל.

לאחר שהאויב פנה והלך, החלו כרגיל חשבונות אישיים. העירונים ביקשו לפרוק את האשמה מעצמם והטילו הכול על האריאנים והיהודים. המלך הנרגז החליט להעניש את היהודים, לקח מהם את בית-הכנסת של ר' אייוק ר' יעקלש ונתנו במתנה לבית-היראה ע"ש יאָדְנִיגה הקדושה בסְטראדום. אף מצבם של יהודי פוזנא לא שפר עליהם. גם מהם נלקח בית-הכנסת העתיק. המלך נתנו במתנה לפראנציסקאנים, אשר בית-היראה ובית-הנזירים שלהם היו לחרבה בידי השנידים. ביחוד כלתה הרעה אל יהודי ליטא, רִיֶסן, פודוליא, וולין. בהסכם גִימְיוֹ (1636) נקבע, שמוסקא תישאר לפי שעה בחבלים שכבר נכבשו לפניו. ליהודים לא היה אפוא מקום שם ואלה שנשארו בכל-זאת, נתיסרו ביסורים אימים. לאחר שנחתם באולינא חוזה השלום עם שנידיה (1660), נמשכה והלכה המלחמה עם מוסקא. על-אף הנצחון שנחלו הפולנים באותה שנה ליד טשודנוב, נפתח, ארבע שנים לאחר מכן (1664), מסע חדש של הצבא הפולני מזרחה. המסע לא הצליח ויאן-קאזימר הוכרח לסגת אל מעבר לדנֶפּר. ארעה כאן, מחמת הפשרת השלגים, תקלה, שסכנתה היתה מרובה ביותר. גדות תחוחות ושרות מוצפים וביניהם גושי-קרח צפים, הכבידו על השיבה, וכל הארטילריה נתקעה באמצעיתו של הנהר. נדמה היה, כי אבד הכול, אך מהנדס יהודי, שלקח חלק במסע, יוסף בן משה, יחילק, בחירוף-נפש ובכושר-אמצאה צבאי בלתי-רגיל, את הארטילריה, שהיתה כבר טבועה כמעט, מן המים, והסיעה אל החוף. כגמול על מסירות-נפשו ולאות הכרה בעוז-רוחו ואמצאתו הצבאית, מינה אותו יאן-קאזימר למוזכיר-החצר והעניק לו כל אותן הזכויות והחירויות אשר לשאר מוזכרי המלך.

ז. היהודים בפולין על פרשת המאה הי"ז והי"ח (1660—1772)

39. דמדומי הממלכה הפולנית ותקופת ירידתה

המלחמה הגדולה נגמרה. השלום של אוליווא (1660) חותם את הפרשה ההיסטורית האומללה ורק בחזית המזרח עוד רותחת המערכה עם מוסקא. שלום אַנְדְרוּשוב מציב, בשנת 1667, את הגבול המזרחי; כל שהיה בעבר הדְנֶפּר מזרחה נשאר בידי האויב.